वर्षम्-०४ अङ्कः-०४ शोधज्योतिः
जनवरी-दिसम्बर, २०२२ ISSN-2350-0700

संस्कृतखृष्टीयसाहित्यसम्बद्धा समीक्षिता दृष्टिः

डॉ. सौम्यजित् सेनः[१]

१. उपोद्घातः

सर्जना समीक्षा चेति सरस्वत्यास्तत्त्वद्वितयं परस्परसम्बद्धमविच्छेद्यमावहोः कालाद्युगपदेव प्रवहमानम्। सर्जना समीक्षाया विषयो भवति, समीक्षा च सर्जनाममरां विदधाति। अतः संस्कृतसाहित्यपरम्परायां कविसहृदययोरन्योन्याश्रयत्वं स्फुटमेव। स्वरूपभेदाद्[२] विषयभेदात्[३] च कवित्वाद्भावकत्वं, भावकत्वाच्च कवित्वं पृथगेवेति विदुषां केषाञ्चिन्मतम्। तदुच्यते साहित्यमीमांसकमौलिनाभिनवगुप्ताचार्येण –'**सरस्वत्यास्तत्त्वं कविसहृयाख्यं विजयते**' इति। तस्मात्कारयित्री-भावयित्र्योः प्रतिभयोः सहावस्थानं नामालौकिकोऽपूर्वश्च विषयः कश्चन। तयोः प्रतिभयोराधारा यथार्थाः खलु संस्कृतखृष्टीयसाहित्यस्य प्रत्येकं कविवरा इति सुनिश्चिता मे मतिः।

२. संस्कृतखृष्टीयसाहित्यम्

संस्कृतभाषामविनाशिनीममरीं च न केवलं भारतीया अपि तु वैदेशिका अपि विद्वांसः सुदृढं मन्यन्ते। स्थिरत्वं सर्वदेशव्यापित्वं जगन्मान्यत्वं बहुज्ञानाश्रयत्वं साम्प्रतिकविशेषविज्ञानज्ञानजनकत्व-ञ्चेत्यादयोऽसंख्याः संस्कृतगिरो गुणास्त्वनन्यसाधारणाः। तस्मादेव यदा खृष्टधर्मप्रचारकाः समाजग्मुर्भारतवर्षं, तदा तैरवगतं यद् भारतीये समाजे खृष्टधर्मस्य तथाङ्गनां चिरस्थायिप्रभावस्य स्थापनहेतोरादावेव भारतीयसंस्कृतेस्तथा भारतीयसाहित्यानां सम्यग् ज्ञानमत्यावश्यकमिति। यतस्तदानीमपि भारतीयायाः संस्कृतेश्चिन्ताधारायाश्च प्रधानभूतमाध्यमत्वेन संस्कृतमेव सर्वैर्विद्वन्मूर्धन्यैस्तथा सामाजिकैः समस्वरेण स्वीक्रियते स्म। अतः सूक्ष्मेक्षिकया सर्वं पर्यवेक्ष्य तैः खृष्टीयधर्मप्रचारकैः सिद्धान्तितं यद् भारतीयचिरन्तनैतिह्यस्य मूलस्तम्भभूतस्य संस्कृतस्याध्ययनं तु नितरां प्रयोजनमिति।

गच्छता कालेन भाषायामस्याञ्चाप्तव्युत्पत्तयस्ते संस्कृतभाषां द्वारीकृत्यैव खृष्टधर्मस्य प्रधानभूतानां *बाइबेला*दीनां धर्मग्रन्थानामनुवादकर्मणि कायमनोवाक्यैः प्रवृत्ताः। खृष्टधर्मस्योपजीव्यभूतानां ग्रन्थानां यथा –*'Bible'*-*'Old and New Testaments'*-*'Sermon on the Mount'*– इत्यादिकानां

---

[१] सहायकोऽध्यापकः, संस्कृतविभागस्य, कोचविहार-पञ्चाननवर्मा-विश्वविद्यालयस्य, पश्चिमबङ्गस्य।

[२] स्वरूपभेदः– 'यः कवते, काव्यं कुरुते स कविः। यस्तु काव्यानुशीलनाभ्यासवशाद्विशदीभूते मनोमुकुरे वर्णनीयतन्मयीभवनयोग्यहृदय-संवादभाक् स भावकः इति स्वरूपभेदः।'

[३] विषयभेदः– 'एकस्य शब्दार्थौ विषयः। अपरस्य रसास्वादो विषयः इति विषयभेदः।'

स्वल्पेनैव कालेन संस्कृतानुवादोऽपि प्रकाशितस्तैः। न केवलमनुवाद एव स्वारसिकास्तेऽपि तु तदीयव्याकरणग्रन्थानां तथा चाभिधानग्रन्थानां रचनायामपि तेषामाग्रहः सुतरामेव वर्धित इत्यत्र नास्ति संदेहलेशः।

किञ्च, अनुवादरचनायामेव ते न स्तब्धाः, अपि तु तेषामिष्टभगवतो येषूखृष्टस्य पवित्रं जीवनमाश्रित्य बहूनि काव्यानि सुरगिरा विरचयामासुस्ते। गद्यमयानां तथा च पद्यमयानां तादृशानां मौलिकसंस्कृतकाव्यानां संख्या न तु स्वल्पा, नूनमेवाङ्गुल्यगण्या। तेनैव संजज्ञे संस्कृतसाहित्ये नितरामनालोचितावहेलिता विस्मृतप्राया परन्त्वविस्मरणीया काचित्साहित्यधारा, सा हि– **'संस्कृतखृष्टीयसाहित्यम्'** इत्यभिधयात्राभिधीयते।

'संस्कृतखृष्टीयसाहित्यम्' इति पदेन मयका खृष्टधर्मावलम्बिभिरन्यैर्वा विद्वद्भिर्विरचितानि श्रीयेषूखृष्टविषयकाणि तद्धर्मस्यान्येषां खृष्टीयमतप्रचारकाणां वा जीविताश्रितानि संस्कृतकाव्यकुसुमानि तथा च खृष्टधर्मस्य मूलभूततत्त्वान्युपजीव्य प्रणीतानि संस्कृतकाव्यान्येव बोधयितुमिष्यन्त इत्यवधेयम्। तथा हि सुरगिरा खृष्टीयविश्वासानां खृष्टीयमतानां वा प्रकाशेन सृष्टं सारस्वतं वाङ्मयमेव संस्कृतखृष्टीयसाहित्यत्वेन प्रसिद्धतां गतम्।

अत्र प्राच्य-पाश्चात्य-कविवरैः प्रणीतानां संस्कृतखृष्टीयसाहित्यस्य मौलिभूतानां महाकाव्यानां, खण्डकाव्यानां, गद्यकाव्यानाम्, अनूदितकाव्यानां तथा च विविधकाव्यानां समावेशो दृष्टिपथमुपैति येन समग्रस्याप्यस्य वाङ्मयस्य विशालत्वं महत्त्वं तथा च नूतनत्वं प्रतीयमानं स्यादिति निश्चप्रचम्। महाकाव्येषु यथा उइलियम-हज-मिल-पादेन प्रणीता *श्रीखृष्टसंगीता* इति, जान्-म्यूर-कृतं *श्रीपौलचरित्रम्* इति *श्रीयेषूखृष्टमाहात्म्यम्* इति वा, पि.सि.देवस्य-वर्येण रचितं *क्रिस्तुभागवतम्* इति चान्यतमत्वं भजन्ते, तथैव खण्डकाव्येषु जान्-म्यूर-प्रणीतानि *शर्म्मपद्धतिः*, *परमात्मस्तवः*, *मतपरीक्षा*, *निस्तारमार्गदीपिका*, *पापमोचनीययथार्थोपायप्रदर्शनम्* चेत्यादीनि तथा च सोमवर्मराजरचितं *श्रीयेशुसौरभम्* इति च विशेषतयोल्लेखमर्हन्ति। गद्यकाव्येषु जे.आर.व्यालाण्टाइन्-वर्येण विरचितं *खृष्टधर्मकौमुदी* इति, जे.मार्सलाचार्येण कृतं *येशुचरितम्* इतिजान्-म्यूर-प्रणीतम् *ईश्वरोक्तशास्त्रधारा* इति च प्रख्यातानि। पाश्चात्यपण्डिता भारतमागम्य देवभाषायां प्राप्तव्युत्पत्तयः प्राधान्येनानुवादकर्मणि मनोनिवेशनमकार्षुः। भारतीयपण्डितानां साहाय्येन तेषां पाश्चात्यविदुषां नितान्तमक्लान्तपरिश्रमेण च शीघ्रमेव खृष्टधर्मस्य प्रायः सर्व एव प्रधानग्रन्थाः संस्कृतभाषायामभवन्ननूदिताः। अत्रैतेषां ग्रन्थानां मुद्रणव्यापारे 'व्याप्टिस्ट-मिशन-प्रेस' तथा 'बिशप-कलेज-प्रेस' इत्येतयोः प्रकाशनसंस्थयोर्भूमिका त्वनस्वीकार्या। विविधकाव्येषु *नूत्नोदन्तोदोत्स-खृष्टपुराण-इतिहासदीपिका-व्यवहारालोक-क्रिस्तोपनिषत्-सत्यवेदसारसंग्रह-क्रिस्तायन-शैलोपनिषत्-परमेश्वरप्रकाशे*त्यादीनि काव्यान्यन्यतमानीति संस्कृतखृष्टीयसाहित्यं सुतरामेव सम्पुष्टमित्यपेतशङ्कम्।

३. संस्कृतखृष्टीयसाहित्यस्य भाषाविमर्शः

समाजे प्रभूतप्रभावोपेतानां प्रशिक्षितानां हिन्दुपण्डितप्रवराणां परिषदि सुतरां समादृता या खल्ठ्वासीत् संस्कृतभाषा, तयैव संरचितमिदं साहित्यमिति त्वेतादृशसाहित्यस्य नाम्न एव प्रतीयते। किन्तु किं तावत्कारणं स्यादस्या एव भाषायाश्चयने तथा च व्यवहारे?

भारतवर्षे तदानीं संस्कृतज्ञानां संख्या सुतरामेवाङ्गुलिगण्यैवासीदिति तु समेषां विदितचरमेव। परं संख्यायां स्वल्पानामपि प्रभावेण प्रतिपत्त्या च तेषां समकक्षतां कर्तुं तदा तु नासीत् कोऽपि समर्थः। अपि च, समग्रेऽपि भारतवर्षे ते चासन् प्रसारिताः। तदर्थं तेषामवहेलनं कदापि नोचितमिति मन्यमानैः प्रतीच्यैस्तैश्चिन्तितं यत्ते प्रभावशालिनो ब्राह्मणास्तेषामेव प्रियतमया संस्कृतभाषया सम्बोध्या इति। तेन तेषां भारतीयपण्डितानां सन्तुष्टिर्यथा स्यात्तथैव खार्ष्टकैर्विरचितानि संस्कृतखृष्टीयसाहित्यानि प्रत्यपि तन्मनांसि समाकृष्टानि भवेयुः। किञ्च, ये खलु प्रान्तीयभाषासु विदग्धाः पण्डिताः संस्कृते न तथा पारङ्गमास्तेषां सौविध्याय संस्कृतमूलैः साकं कयाचिदपि प्रान्तीयभाषया तत्साहित्यानामनुवादो यदि दीयेत, तदा प्रायः सर्वेऽपि समाजस्योच्चस्तरीयाः पण्डितप्रमुखाः खृष्टीयसाहित्यकृतयः न केवलं जानीयुरपि तु सम्यगवगच्छेयुरित्यासीत् खृष्टीयमतप्रचारकाणां सुनिश्चितो राद्धान्तः।

अत्रेदमपि वक्तव्यं यन्न केवलं संस्कृतखृष्टीयकाव्यानां प्रान्तीयभाषाभिरनुवादस्तैर्विहितोऽपि तु तमेव विषयं तदितरविषयञ्चाश्रित्य तासु भाषासु बहूनि पुस्तकानि तैः प्रणीतानि, यथा प्रधानतया समाजस्य प्रत्येकं जनानां मनःसु खृष्टीयमतविषयकं ज्ञानं जायेत। प्रसङ्गेऽस्मिन् श्रीरामपुरस्थस्य श्रीमत उइलियम-केरी-वर्यस्य बङ्गीयव्याकरणादिपुस्तकप्रणयनं तत्प्रकाशनञ्चावश्यमेव प्रशंसार्हम्। परन्तु स्वल्पसंख्यकानामपि तेषां सुमेधसां विशेषतः कोलकातायाः तत्परितो वा निवसतां शिक्षितानां यूनां युवतीनां च कृते तद्धर्मप्रचाराय आङ्ग्लभाषाया अपि व्यवहारः समुचित आसीदिति तेषां मतिः। किं बहुना, कृतञ्च तदेव तैः। तेषां त्वेवमेवाभीप्सासीद्यदेकदा समग्रेऽपि भारते सर्वे आङ्ग्लभाषामेव व्यवहरेयुः, विशेषतया उच्चतरशिक्षावाप्तिस्तथा च समाजस्य संस्कृतेश्च विविधविषयाणां ज्ञानमनयैव भाषया ते लभेरन्निति। नितरां खेदावहं किन्तु सत्यमिदं तथ्यं यत्तेषां तदभिसन्धौ नूनमेव साफल्यमधिगतवन्तस्त इत्यत्र साम्प्रतिकी भारतीया शिक्षाव्यवस्था कर्मव्यवस्था वा प्रमाणमिति। हा धिक्!अस्माभिस्तु प्राचीनास्माकिनी संस्कृतिर्विस्मृताद्यत्वे।

विषयेऽस्मिन्नेतदप्यस्माभिरनुसन्धेयं यदाङ्ग्लभाषायाः शिक्षया समं तैः खार्ष्टकैः संस्कृतभाषाया अप्यध्ययनं तथा ज्ञानार्जनमावश्यकमिति परामृष्टम्; विशेषतया तेषां कृते, येषां ह्याङ्गलभाषायाः समुत्कृष्टं ज्ञानमासीत्। कथमेवं तैश्चिन्तितमित्याकाङ्क्षायां प्रधानतया यत्कारणं नयनयोर्मे पान्थायते तद्धि समधिगतविद्यानां तेषां भारतीयानां संस्कृतज्ञानेन साकं यद्याधुनिकभाषाज्ञानमपि भवेत्तदा प्राचीनगूढधर्मज्ञानगर्वगर्वितानां समाजस्य प्रभाववतां पुरोहितानां ब्राह्मणानां गर्वध्वंसः सुतरामेव सम्भवति।

अतोऽस्माभिर्दरीदृश्यते यदाङ्ग्लभाषानुवादपुरस्कृतानि संस्कृतखृष्टीयकाव्यानि तदानीं बहुलतया तामिल-माराठी-बङ्गादिप्रान्तीयभाषासु अप्यनूदितानीति।

वस्तुतस्तु भाषा भवति विश्वस्मिन्नपि विश्वे वसतां समेषां मनुजनूनां हृदयावगतयेऽन्यतमः कश्चन मार्ग इत्यत्र नास्ति संशीतिः। सा विश्वसंस्कृतेरेवोत्पन्नं कञ्चनाङ्गं यन्माध्यमेन सत्यस्य प्रकाशो जायते, विश्वभावना च प्रतिफलिता भवति। एवमेव खृष्टीयमतानां तत्रस्थानां धर्मीयविश्वासानां हिन्दुसंस्कृतौ प्रवेशविधानाय भाषाया एव प्रयोजनं सर्वाधिकमासीत्। तदर्थं तैः खार्ष्टकैः संस्कृतमेव चितं, येनैकतो भारतीयभूमौ खृष्टीयमतानां भित्तिप्रस्तरं प्रोथितं भवेत्, अपरतः खृष्टीयमतविश्वासादीनां समुन्नतये भारतीयसंस्कृतेर्योगदानमपि सम्भवेत्। तथाह्याह एम. धवमोणि-महोदयः –

"Inculturation in this context is the process of infusing the Gospel message, the Christian faith and life, in the soul of a culture, so that the Christian message and life is communicated and expressed in its language which in turn adopts the Christian way of viewing and living. This process of inculturation involves a double movement: infusion in order that the Christian message may take root in the soil of the new culture, and transculturation which implies a recognition of what is valuable in the new culture which can contribute to the enriching of the Christian experience and expression."[४] इति।

अतः सुरगिरा खृष्टीयमतप्रकाशेन यदपूर्वं संघटितं तद्भवति खृष्टीयविश्वासस्य संस्कृतायनं, संस्कृतस्य च खृष्टायनमिति। श्री-रिचार्ड-फक्स-इयङ्ग-वर्येण तस्मादेवागादि –

"...what resulted in the case of Sanskrit might be called its Christianization, and by the same token what resulted in the case of Christian faith might be called its Sanskritization."[५] इति।

४. संस्कृतखृष्टीयसाहित्ये प्रतिपादिता धर्मतत्त्वमीमांसा

संस्कृतखृष्टीयसाहित्यमिदं सम्पूर्णमेव विविधधर्मीयतत्त्वाश्रितं मोक्षोपयोगिवाक्यसमेतं तथा चोपदेशसमृद्धम्। अत्र मुख्यतया खृष्टीयतत्त्वानामेव व्याख्यानं सुलभम्। परन्तु प्रसङ्गत्या संस्कृतखृष्टीयसाहित्यस्य कविभिरन्यैर्धर्मैः साकं खृष्टीयधर्मीयतत्त्वानां तौलात्मिकमालोचनं कृतमत्र। तथा

---

[४] *The Lord's Prayer in the Sanskrit Bible, p. 666.*

[५] *The Indian Christiad: A Concise Anthology of Didactic and Devotional Literature in Early Church Sanskrit, p. 1.*

हि खण्डनमण्डनदिशा पल्लवितेऽस्मिन् साहित्ये विद्यमानानां नानाधर्मीयतत्त्वानां सूक्ष्मेक्षिकया समीक्षयेदमत्र प्रतिभाति यदिदं साहित्यमान्तर्धर्मीयविश्वासानां ज्ञानोपलब्धये सुतरामेवोपयोगीति।

मुक्तिरेव परमः पुरुषार्थः समेषामितरपुरुषार्थानामनित्यत्वात्, मुक्तेश्च नित्यत्वात्। अतो मुक्तेरुपाय एवास्माभिः सदानुसन्धेयः। संस्कृतखृष्टीयकवेः जान्-म्यूरस्य नये मुक्तेरुपायः केवलं शास्त्राद् नाम ईश्वरोपदेशादेव ज्ञेयः, उपायान्तरेण तज्ज्ञानमशक्यमिति। वस्तुतः पृथ्व्यां नास्ति कोऽपि मनुष्यो यो धीरोऽपि सन् स्वबुद्धिप्रभावमात्रेण मुक्तेरशेषविषयान् जानीयात्। मनुजाः स्वबुद्धिशक्त्या बहूनतीन्द्रियपदार्थान् दृष्टश्रुतपदार्थेभ्यो हेतुभ्यो जानन्ति। यथा सिकतासु मनुष्यपदलक्ष्माणि दृष्ट्वा मार्गेणानेनास्यां दिशि कश्चन जनोऽगच्छदित्यनुमातुं शक्यते, यथा वा दग्धं शून्यं भग्नप्राकारं कञ्चिद् ग्रामं वीक्ष्यानुमितिर्भवति यत्केनचनारिणा ग्रामोऽयं लुण्ठितः अग्न्युत्पातादिहेतोर्वा तस्माद् ग्रामात् प्रजाः सर्वाः स्वस्ववेश्मानि परित्यज्य पलायिता इति, तथैवानुमानेनेश्वरसम्बन्धि ज्ञानमपि भवितुमर्हति। तथाहि विशालस्यास्य विश्वस्य कश्चनावश्यमुत्पादकः स्यात्। तेनातिविचित्रकर्मकृता तत्सूचितसद्गुणैर्विशिष्टेन परमात्मना भाव्यमिति स हि सर्वात्मविलक्षण ईश्वरः। एवं परलोकमपि ज्ञातुं शक्नुमो वयम्। यदा संसारेऽस्मिन् सत्पुरुषा यावज्जीवं दुःखमुपभुञ्जानाः दुष्टाश्च सुखमनुभवन्तो दृश्यन्ते, तदा विचारिणां मनसि शङ्का समुत्पद्यते यदेतादृशोऽपि कश्चन लोकोऽवश्यं स्यात्, यत्र साधवो दुष्टा वा स्वस्वकर्मानुसारं फलं प्राप्नुयुरिति। इत्थं परलोकस्यानुमानेन ज्ञानं यद्यपि कथमपि सम्भवति, परन्तु नैव तन्निःसंशयं निरवशेषं वा। अतीन्द्रियपदार्थेषु बुद्धिमद्भिर्बहवः परस्परविरुद्धा मतवादाः समुत्थाप्यन्ते, तस्मात्प्रकृतज्ञानी जनः सन्तोषमलभमानः सत्यं तथा सम्पूर्णं ज्ञानमपेक्षते। अतो मुक्त्युपायज्ञानाय शास्त्रमवश्यमपेक्षितमित्यत्र नास्ति संशीतिरिति संस्कृतखृष्टीयकवीनां मतम्।

ईश्वरीयं ज्ञानं जगतः सर्वदेशीयजनैरेकस्मादेवादिमूलात्समवाप्तमित्यपि प्रतिपादितमत्र। यथा मनुष्यद्वये वदनवचनगमनादीनां साम्यावेक्षणात्तयोर्मिथो भ्रातृत्वमनुमीयते, तथैव नानादेशीयानां धर्माणां मतानाञ्च रीतिसाम्यदर्शनात् तेषामेकमूलत्वमवश्यमस्तीति वाच्यम्। यद्यपीश्वरस्य गुणविषये सर्वेषां जनानां मतसाम्यं नास्ति, तथापि प्रायः सर्वदेशीयाः कमप्यतिमानुषमेव प्रभुं स्वीकुर्वन्तीत्येकं प्रमाणम्। विश्वस्य मुख्यदेशानां प्राचीनशास्त्रेषु सृष्टिक्रमो मिथो न्यूनाधिकतया समान एवेति द्वितीयं प्रमाणम्। विविधदेशानां शास्त्रेषु मानवानां प्रथमावस्थावर्णनाविषयेऽपि सम्मतिरस्तीति तृतीयं प्रमाणम्। यथा भारतवर्षस्य शास्त्रेषु प्राप्यते तत्त्वमिदं यत्प्रथमे सत्ययुगे सर्वे जनाः पवित्राः सुखिनश्चासन्, पश्चात् त्रेताद्वापरकलियुगेषु क्रमेण ते दुष्टाः धर्ममार्गतः प्रभ्रष्टा दुःखिनश्च सञ्जाताः। एवमेव ये प्राचीना यवना महम्मदानुगेभ्योऽपि पूर्वमासन् तेषां पुराणकथास्वपि सौवर्णाख्यः कश्चनादियुग आसीत्, पश्चात् रजतपित्तललोहानां युगाः क्रमेण समागताः। एवमेव यहूद्यानां प्राचीनशास्त्रेष्वपि मानवानामाद्या दशा पूता सुखावहा चासीत्, परं यदादिमपुरुषेण तत्पत्न्या चेश्वराज्ञा उल्लङ्घिता, तदा तौ स्वकीयपूतावस्थातोऽपतताम्। तदारभ्य तयोः सन्ताना अपि दिग्भ्रष्टा भ्रमन्ति तत इतः। इत्थं संसारस्य प्रलयोऽपि पूर्वोक्ते त्रिविधे शास्त्रे प्रायः समभावेनैव वर्णित इत्यालक्ष्यते।

पशुयागस्य होमस्य वा विषयोऽपि प्रायः सर्वस्मिन्नपि शास्त्रे चर्चित आस्ते। यथा भारते वेदादिशास्त्रेषु यहूदीये तौरेताख्ये शास्त्रे च यज्ञविषयी विधिः समानतयैव वर्णितः। प्राचीनयवना अपि वलिदानेन धूपादिज्वलनेनैव स्वस्वदेवता अयजन्त। प्रायः सर्वस्मिन्नपि देशे कालपरिच्छेदार्थं सप्ताहः कल्पितोऽस्ति। तस्मादिदमनुमीयते यत् सर्वदेशीयशास्त्राणां तु मूलमेकमेवास्ते।

सर्वदेशीयशास्त्राणामेकमूलत्वादपि तेषां मध्ये बहुत्रैव मिथो विरोधो दृग्गोचरीभवति। वस्तुतो धर्ममार्गस्य यज्ज्ञानमादौ यथार्थं तथा च निर्मलमासीत्, तत्परम्पराप्राप्तं ज्ञानं ग्रन्थेषु लिपिबद्धं नासीत्। वेदस्य श्रुत्यपरं नाम तदेव तत्त्वं निर्दिशति। अत ईश्वरीयमादिशास्त्रं भिन्नभिन्नदेशीयजनैः भ्रमेण दुष्टतया च विभ्रश्य स्वस्वनूत्नमतैर्मिश्रितम्। यथा बह्व्यो नद्यः कस्माच्चित् पर्वतनिर्झरात् निर्गत्यादौ स्वच्छप्रवाहास्तिष्ठन्ति, ततश्च विविधदेशेषु प्रसरन्तो मलसंसर्गान्मलिना जायन्ते, तथैव धर्ममार्गस्यापि ज्ञानमादौ निर्मलमेवासीत्, पुनश्च नानादेशेषु प्रसरणात्क्रमशो प्रचूरमलसंसर्गाद् अशुद्धमभवत्। परन्तु सत्यस्यैकरूपत्वात् भ्रमाणाञ्च नानारूपत्वान्मानवानां रुच्यनुसारेण विविधेषु देशेष्वयथार्थमतान्यजनिषत। कस्यापि शास्त्रस्येश्वरोक्तत्वं प्रतिपादयितुमवश्यं स्यात्प्रमाणं किञ्चिदपीति तु खार्ष्टकानां सुनिश्चिता मतिः। तथाहि खृष्टीयमते किमपि शास्त्रं यदुपज्ञं भवेत्, स आचार्योऽवश्यमेव साधारणमनुष्यैरसाध्यानि अद्भुतकर्माणि कर्तुं शक्नुयादिति। सा चाद्भुतशक्तिस्तु द्विधा विभक्ता – अद्भुतकार्यजनिका प्रथमा, अद्भुतज्ञानरूपा हि द्वितीया। तत्र प्रथमा शक्तिर्यथा रोगपीडितानां स्ववचनप्रभावमात्रेण सपदि स्वस्थीकरणं मृतजनानां वा सञ्जीवनमित्यादिकमद्भुतकर्म। द्वितीया पुनः भवति भविष्यद्वक्तृता, यथा शतवर्षेभ्यः पश्चाद् यद्वृत्तं संघटिष्यते तस्य सविस्तरं वर्णनमिति। केन खलु पुरुषार्थेन वास्तवं शर्माधिगन्तुं शक्यत इति शिष्येण पृष्टो गुरुराह यत् परमेश्वरसेवात एव सर्वथात्मसन्तोषः प्राप्यत इति। अतः सदाचारान्वितां श्रद्धां ये खल्वाश्रयन्ति, तेषां चित्तेषु सदानन्दो विराजते। समग्रस्यापि जगतो यो हि कर्ता पाता शास्ता सत्तम ईश्वरो वर्तते, स एव केवलं मानवान् सर्वथोपकर्तुं शक्नोति। ये पुनः दरिद्रा दुःखिनोऽविद्वांसो जनाः सन्ति, तेऽपि परमेश्वरे श्रद्धां कृत्वा शान्तिं प्राप्नुवन्तीत्यत्र नास्ति संशीतिः। तथाह्याह जान्-म्यूरः स्वीये *शर्म्मपद्धतिः* इत्याख्ये काव्ये –

"दृढा परेश्वरे श्रद्धा शिष्यैकैवात्मतृप्तिदा।
परमेश्वरसेवा हि परमार्थस्वरूपिका॥
असाध्यो मिलितैः सर्वैः पुरुषार्थान्तरैरपि।
संसिद्ध्यत्यात्मसंतोषः परमार्थस्य सेवनात्॥"[६] इति।

खृष्टीयनये स्वर्गः कीदृक् लोकः मुक्तिर्वा कीदृशीति प्रतिपादयितुमनाः कविराह यद् ब्रह्मणि लयो नैव मुक्तिरिति खार्ष्टकानां मतम्। मर्त्यैः स्वीयपुण्यकर्मभिः स्वर्गो नार्जितः, अपि तु खृष्टस्यानन्तेन

---

[६] *शर्म्मपद्धतिः, पृ. ११.*

पुण्येनोपार्जितः हि सः। अतस्तत्स्वर्लोकं प्रविश्य जनाः कदापि पुनः न पतेयुः, तत्रैवेष्टे स्वर्गलोके सदा तिष्ठेयुरित्यत्र भारतीयशास्त्रेभ्यो वैपरीत्यं तु सुस्पष्टमेव। वस्तुतस्तु पापान्धीभूतमानसैः संसारकारास्थैर्मर्त्यैः पारलौकिकं तत्सुखं बोद्धुं न शक्यते। तस्मिन् शुभानन्दान्विते सत्तमे लोके कदाचन दुःखसंघः शोको वा प्रवेष्टुं न शक्नुयात्। अतः परेश्वरस्यार्चनात् तन्माहात्म्येन भययुतात् तत्प्रेम्णश्च स्वर्गीयानन्दः प्राप्यते। किं बहुना, यैस्तु मुक्तिर्न गम्यते, तेषां कृते भयङ्करो दण्डोऽपेक्षते। अतस्तस्मिन्नुग्रपीडायुक्ते भयानकेऽक्षये स्थाने यथा न कोऽपि पतेत्तदर्थं प्रभोः सकाशात् क्षमा प्रार्थनीया सदैव। वस्तुतः खृष्टे यः कश्चिदपि विश्वस्यात्, स स्वर्गीयशर्मोपेतं पापमोचनं लब्ध्वा स्वर्गभाग्भवेदित्यस्ति खार्ष्टकानां नयः। तदुच्यते कविना तदीये *पापमोचनीययथार्थोपायप्रदर्शनम्* इत्याख्ये काव्ये –

“फलं हि खृष्टसिद्धस्य त्राणस्याखिलवंशजैः।
मनुष्यैः शक्यते लब्धुं पापघ्नं नित्यशर्मदं॥”[७] इति।

तथा हि जान्-म्यूरवर्येण धर्मतत्त्वानां यन्मीमांसा प्रस्तुता स्वकाव्येषु तेषां समीक्षणात्स्पष्टमेतत्प्रतीयते यद् भारतीयशास्त्रोक्तधर्मतत्त्वमीमांसातः सावश्यं वैभिन्न्यं बिभर्तीति तद्विषयिणी समीक्षाप्यपेक्षत एव।

५. प्राग्भावानां कवीनां शास्त्राणां च प्रभावः

भारतीयानां कवीनामन्यतममेकं वैशिष्ट्यं तावद् यत्तेषां काव्येषु प्राग्भावान् कवीन् प्रति अकुण्ठश्रद्धामिश्रिता सरस्वती प्रायः प्रतिच्छत्रं दृग्गोचरीभवतीति। प्राचीनमतं खण्डनसमयेऽपि ते कवयः शास्त्रकारा वा पूर्वपक्षिणां पण्डितानां स्तुतिमेवादौ विदधति। अत्र महिमभट्टकृता ध्वनिवादप्रवक्तुरानन्दवर्धनस्य स्तुतिरेव प्रमाणम्। अन्यत्रापि भवभूतिना ‘उत्तररामचरित’स्य प्रारम्भ एव गुरुप्रसादमिच्छता पूर्वेभ्यो वाल्मीकिभासकालिदासादिभ्यो व्याह्रियते च प्रणतिः। एवमेवास्मिन् जान्म्यूरप्रणीते संस्कृतखृष्टीयसाहित्येऽपि नैकेषां भारतीयशास्त्राणां तथा खृष्टीयधर्मग्रन्थानां वचनान्यत्र कविः क्वचित्स्वमतं प्रतिष्ठापयितुं तथा दृढीकर्तुं क्वचिच्च दूषयितुं प्रयोजयामास। विशेषतया महाकविना कविकुलकोकिलेन कालिदासेन नितरां प्रभावितो बभूव सः। किं बहुना, संस्कृतसाहित्यस्य कालिदासेन इव संस्कृतखृष्टीयसाहित्यस्य कालिदासेन श्री-उइलियम-हज-मिल-वर्येणापि स म्यूरो नितरामेवासीत्प्रभावित इत्यत्र नास्ति सन्देहावसरः। तथा हि *श्रीयेषूखृष्टमाहात्म्यस्य* प्रथमाध्याये चतुर्भिः श्लोकैः कविना श्रीखृष्टस्याद्भुतकथाया यद्वर्णनमकारि, तत्र तेन महाकवेः कालिदासस्य रचनाप्रणाल्येव समाश्रिता। कालिदासेन यथा ‘रघुवंश’स्य प्रथमे सर्गे रघूणामन्वयः प्रतिपादितस्तथैवेहापि म्यूरपादैः श्रीयेष्वश्चरितमुपवर्णितम्। अहो सादृश्यं धत्ते तयोर्वाचनभङ्गीभणितिः। तथाह्यधस्तात् कविवर्ययोः

[७] *पापमोचनीययथार्थोपायप्रदर्शनम्, पृ. ११.*

कालिदास-जान्म्यूरयोर्वैदग्ध्यमिश्रिताया वाचः साम्यमतुलनीयं समेषां सहृदयहृदयानां हृदयाह्लादनाय समुपस्थाप्यते –

रघुवंशम्	*श्रीयेषूखृष्टमाहात्म्यम्*
यथाविधिहुताग्नीनां यथाकामार्चितार्थिनाम्।	अथेश्वरात्मजस्याहमनादेर्जगदीशितुः।
यथापराधदण्डानां यथाकालप्रबोधिनाम् ॥१.६॥	नृमध्ये त्ववतीर्णस्य संगुप्तैश्वर्यलक्ष्मणः ॥१.११॥
त्यागाय संभृतार्थानां सत्याय मितभाषिणाम्।	कुमारीगर्भजातस्य धृतबालकवर्ष्मणः।
यशस्ते विजिगीषूणां प्रजायै गृहमेधिनाम् ॥१.७॥	अस्पृष्टस्याघलेशेन भुक्तपापफलस्य तु ॥१.१२॥
शैशवेऽभ्यस्तविद्यानां यौवने विषयैषिणाम्।	जगद्गुरोर्जगद्वन्धोर्जगन्मोक्तुर्जगत्प्रभोः।
वार्धके मुनिवृत्तीनां योगेनान्ते तनुत्यजाम् ॥१.८॥	जगत्कल्याणमूलस्य सर्ववंशोपकारिणः ॥१.१३॥
रघूणामन्वयं वक्ष्ये तनुवाग्विभवोऽपि सन्।	श्रीखृष्टस्याद्भुतां वक्ष्ये सत्कथां हृष्टमानसः।
तद्गुणैः कर्णमागत्य चापलाय प्रचोदितः ॥१.९॥	तस्योदारात्मनः प्रेम्णा परमेण प्रवर्तितः ॥१.१४॥

श्रीखृष्टस्यावताराद्वर्षशतत्रयात्प्रागेव भव्यवक्तृभिरारचिता सम्पूर्णा ग्रन्थसंहिता यहूदिन्या तथा यावन्या वाण्याप्यनूदिता। न केवलं यवना रोमिणो वा तद्गुणैर्महोन्नतिं प्राप्ताः, अपि तु भारतेऽपि तस्य कीर्तिगाथा क्रमेण विस्तृता। तदुच्यते कविना *श्रीयेषूखृष्टमाहात्म्ये* –

"देशेषु परितःस्थेषु क्रमशश्च प्रणादितः।
तेषां कीर्त्तेः प्रतिध्वानः शुश्रुवेऽत्रापि भारते॥"[८] इति।

तथा हि 'महाभारत'स्य श्लोकमुद्धृत्य कविना तदीयवचनस्य याथार्थ्यं प्रतिपादितम्। तेन तु केवलमेकस्यैव श्लोकचरणस्योद्धृतिः *श्रीयेषूखृष्टमाहात्म्ये* सन्निवेशितः –

'तथा च महाभारते॥ सर्वज्ञा यवना राजन् शूराश्चैव विशेषत इति।'[९] इति।

एवं प्रतीच्यां यथा भविष्यतस्त्रातुर्विस्तृता कथानकैः सद्भिर्जगृहे स्वकीयां दुर्दशामनुभूय, तथैव प्राच्येऽपि भारते खृष्टमतानि नैकेऽनुमेनुर्जना इति कवेर्मतम्। तथा हि मतमिदं प्रतिष्ठापयितुमना जान्म्यूरः'श्रीमद्भगवद्गीता'तः प्रभोः कृष्णस्य मुखनिःसृतां वाणीमपि तदीये *श्रीयेषूखृष्टमाहात्म्ये* प्रथमाध्यायस्यान्ते समुद्दधार –

"यथा प्रतीच्यलोकेषु तथा प्राच्येऽत्र भारते।
क्षितावैशावतारस्य मतमाशिश्रिये सदा॥

न केवलं भारतीयशास्त्रेभ्यस्तेन स्वमतप्रतिष्ठापनाय वचांस्युद्धृतान्यपि तु संस्कृतखृष्टीयसाहित्ये सुतरामेव प्रथितयशस्काया मिलपादैः प्रणीतायाः 'खृष्टसंगीता'याः बहवः श्लोका अत्रामूलचूडमुद्धृताः।

---

[८] *श्रीयेषूखृष्टमाहात्म्यम्, पृ. १७.*
[९] *तत्रैव, पृ. १७.*

क्वचिद्वा केषाञ्चित् श्लोकानां भावमादाय स्वभाषया प्रस्तुतं स्वकीयं मतम्। प्रायः सर्वस्मिन्नेव तदीये काव्ये संस्कृतखृष्टीयसाहित्यस्य गुणगरिम्णा मुख्यतमायाः 'खृष्टसंगीता'याः न्यूनाधिकं प्रभावस्त्ववश्यमस्तीति स्वयं जान्-वर्यः स्वीकरोति। अस्य नितान्तमेव रोमाञ्चकरं करुणातिकरुणं च निदर्शनमुपलभ्यते प्रभोः खृष्टस्य शूलबिद्धीकरणवर्णनावसरे। तथाह्यधस्तात्प्रदर्श्यते तयोः कविवर्ययोः रचनाशैलीसाम्यम्–

खृष्टसंगीता	***श्रीयेषूखृष्टमाहात्म्यम्***
एष शूल ऋजुभ्यां तु दारुभ्यां परिनिर्म्मितः। विज्ञेयः स्तम्भवत्त्वेकं तयोरन्यच्च दिङ्मुखम्॥४.१२.६॥	शूलस्तै रोमिभिर्द्वाभ्यां दारुभ्यां निरमीयत। तदेकं लम्बमन्यच्च तिर्यक् काष्ठं तस्मिन्ननह्यत॥५.९४॥
सप्तहस्तमितं पूर्व्वं स्तम्भवत् स्थापितं भुवि। तच्चूडान्तिकलग्नं चु मध्यमन्यस्य दारुणः॥४.१२.७॥	यंत्रस्याधस्तने भागे दृढमारोपिते भुवि। सार्द्धव्यामोन्नतं तस्थौ तिर्यक् काष्ठं महीतलात्॥५.९५॥
इदं व्याममितं त्वस्ति दिङ्मुखं किल संस्थितम्। नद्धं तदग्रयोर्हस्तौ तत्रोत्तोलितदोषिणः॥४.१२.८॥	तस्मिंस्तिरश्चिकाष्ठे तु विततौ दोषिणः करौ। लौहैः कीलैरवध्येतां पादौ लम्बे च दारुणि॥५.९६॥
तस्य दण्डायमानस्य देहं तु स्तम्भदारुणि। लग्नं नद्धौ पदौ चास्मिंस्तलाद्धस्तत्रयान्तरे॥४.१२.९॥	विद्धाङ्घ्रिपाणयस्तद्वल्लम्बमानाश्च दोषिणः। सुतीव्रां वेदनां भुक्त्वा शनैः पंचत्वमाप्नुवन्॥५.९७॥
रज्जुभिस्तु तमुत्तुल्य पूर्व्वं कीलैस्ततः पदौ। स्तम्भदारुण्यविध्यंस्ते तथा हस्तौ च दिङ्मुखे॥४.१२.१०॥	श्रीयेषूं तद्विधे शूले विव्यधुर्दण्डपाशिकाः। द्वयोस्तस्करयोर्मध्ये दोषवन्तमिवानघम्॥५.९८॥
चतुरङ्गेषु विद्धं तु तथोर्व्युत्तोलितं नरम्। नान्यत्कृत्वात्यजन्नुग्रमृतिप्राप्त्यै शनैः शनैः॥४.१२.११॥	

एतद्व्यतिरिच्य, कविना इयेट्स-पादस्य 'Sanskrit New Testament'इति अनूदितग्रन्थस्यापि केचन श्लोका अत्रोद्धृताः, तत्रत्यान् श्लोकान् कांश्चिद्वानुसृत्यात्र प्रस्तुताः। तथाहि तयोराभारं व्यक्तीकुर्वता म्यूरपादैः *श्रीयेषूखृष्टमाहात्म्यम्* इति ग्रन्थस्य प्रास्ताविके स्पष्टमवादि यत् –

"Free use has been made of the renderings of terms in Dr. Mill's Christa Sangītā and in Dr. Yate's Sanskrit New Testament, and some entire Slokas of the former have been employed."[१०] इति।

श्रीकृष्ण इव श्रीयेषूरपि जगति धर्मप्रतिष्ठापनायैवावतीर्णोऽभूत्। तस्मादिह प्राधान्येन 'श्रीमद्भगवद्गीता'याः प्रभावोऽस्माभिरालक्ष्यते। तद्रचनानुगा रचनापीह न दुर्लभा। तथाहि अपराधानां समाप्तये यज्ञानां प्रारब्धये पापस्य शोधनाय जगति च सततं धर्मस्यैव प्रवर्तनाय श्रीखृष्टस्याविर्भावोऽभवेदिति कवेर्मतम्। अतः *श्रीयेषूखृष्टमाहात्म्ये महामोक्तृप्रतीक्षाख्ये* प्रथमाध्याय एव दृश्यते, भगवतः श्रीयेष्वो धराधाम्न्याविर्भावोऽभवत्कथमिति जिज्ञासायामुच्यते –

"रोधनायापराधानां यज्ञानां च समाप्तये।

[१०] *श्रीयेषूखृष्टमाहात्म्यम्, Preface, p. iii.*

पापस्य शोधनार्थाय नित्यधर्मप्रवृत्तये॥"[११] इति।

बहुविधानां भारतीयशास्त्राणामध्ययनं तु संस्कृतखृष्टीयकविवरैः कृतमित्यत्र नास्ति सन्देहः। तथा हि तेषां शास्त्राणामुद्धृतिर्बहुत्रैव विहितेति तच्छास्त्राणां प्रभावस्तल्लेखन्यां नितरामेवासीदिति तु न्यूनमेव प्रमाणीभवति। यथा वेदादीनां शास्त्राणां ब्रह्ममुखोत्पत्तिं वर्णयता कविना म्यूरेण *भागवतपुराणस्य* तृतीयस्कन्धस्य द्वादशाध्यायतः श्लोकाः समुद्धृताः। तथा हि *मतपरीक्षायाः* प्रथमे खण्डे वयं तद्वर्णनं द्रष्टुं शक्नुमः –

"कदाचिद् ध्यायतः स्रष्टुर्वेदा आसंश्चतुर्मुखात्।
कथं स्रक्ष्याम्यहं लोकान् समवेतान् यथा पुरा॥
ऋग्यजुःसामाथर्वाख्यान् वेदान् पूर्वादिभिर्मुखैः।
शस्त्रमिज्यां स्तुतिस्तोमं प्रायश्चित्तं व्यधात् क्रमात्॥
इतिहासपुराणानि पञ्चमं वेदमीश्वरः।
सर्वेभ्य एव वक्त्रेभ्यः ससृजे सर्वदर्शनम्॥"[१२] इति।

श्रुतेः प्रामाण्यं प्रमाणयता जैमिनिना मीमांसाशास्त्रे यदुक्तं, तदपि सम्यक्तया स्वकाव्ये तेन म्यूरपादेन प्रतिपादितमित्येव कवेर्विशेषता। तथाह्याह म्यूरः –

"औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन सम्बन्धस्तस्य
ज्ञानमुपदेशोऽव्यतिरेकश्चार्थेऽनुपलब्धे
तत् प्रमाणं बादरायणस्यानपेक्षत्वात्॥
वेदांश्चैके सन्निकर्षं पुरुषाख्याः॥ अनित्यदर्शनाच्च॥
उक्तन्तु शब्दपूर्वत्वम्॥ व्याख्याप्रवचनात्॥
परन्तु श्रुतिसामान्यम्॥"[१३] इति।

एवमेव न्यायसूत्रवृत्तिकारस्य विश्वनाथस्यापि मतं स्थान एव समुपस्थापितम्। तथा च प्रसङ्गत्या ऋग्वेदस्य ऋचां, रामायणस्य महाभारतस्य मनुसंहितायाः वा श्लोकानां, विष्णुपुराणस्य मत्स्यपुराणस्य भागवतपुराणस्य ब्रह्मवैवर्त्तपुराणस्य लिङ्गपुराणस्य वा श्लोकानां, भगवद्गीताया विष्णुधर्मतन्त्रस्य वा मतानां, रघुवंशादिकाव्येभ्यः श्लोकानां वा समुद्धृतिस्तेन विहितेति म्यूरकाव्येषु भारतीयशास्त्राणां भूयान् प्रभावोऽस्तीत्यत्र नास्ति कश्चन सन्देहावसरः।

---

[११] तत्रैव, पृ. १६.

[१२] मतपरीक्षा (भारतीयशास्त्रविचारात्मकः प्रथमः खण्डः), पृ. ३-४.

[१३] तत्रैव, पृ. ५.

६. समीक्षकेक्षया विमृष्टिः

संस्कृतगिरा खृष्टीयतत्त्वाश्रितविषयाण्यवलम्ब्य प्राच्यपाश्चात्यपण्डितैः प्रणीतानां काव्यानां मिश्रप्रतिक्रिया भारतवर्षे तदानीन्तने काले साधारणजनेष्वापतिता। दरिद्रा भारतीयाः केचनावश्यं खृष्टमतं स्वीचक्रुः सम्पदादिप्राप्त्याशयेति तु सत्यम्। परन्तु, न केवलं दीनजनाः, शिक्षिताः संस्कृतशास्त्रं प्रति विश्वसन्तोऽपि भारतीयाः खृष्टधर्मं परिगृह्य भारतीयशास्त्राणि दूषयितुं बद्धपरिकरा बभूवुः। अत्र प्रख्यातबङ्गीयपण्डितस्य श्रीकृष्णमोहनव्यानार्जीवर्यस्य नाम यथा श्रूयते तथैव वाराणसीस्थसंस्कृतविदुषः श्रीनीलकण्ठगोरेवर्यस्यापि धर्मान्तरवृत्तं विशेषेण कर्णपथं समायाति।

संस्कृतखृष्टीयसाहित्यसमीक्षणं कुर्वता प्रख्यातप्राच्यतत्त्वविशारदेन श्रीराघवन्-वर्येण काव्यानामेतेषां नास्ति किमपि महत्त्वं तथा भारतीयसाहित्ये समाजे वा तेषामन्तर्भुक्तिरेव कारणान्तरं सूचयतीति मतं प्रकाशितम्। भारतीयसंस्कृत्या साकं किमपि योगसूत्रं काव्यानामेषां न सञ्जातमिति कृत्वा काव्यानां रचनावैफल्यं तु स्फुटमेव। तथाह्याह राघवन्-पादः –

"Another strange product of the early British age, at the beginning of the Christian missionary movements in India, is the attempt to put into the classical language of Hinduism the text of the Bible or its parts. Over a score of such Sanskrit versions of Biblical selections are known; one common feature of these is the very crude and unintelligible jargon in which most are written, which shows the significant failure of the Christian missions to establish any link with the learned of the land."[१४] इति।

एवमेव काव्यानां संस्कृतसाहित्यविस्ताराय कश्चनापि प्रभावो नास्तीति ब्रूते *Modern Indian Literature: An Anthology* इत्याख्ये प्रबन्धे भारतस्यान्यतमः प्रख्यातः शास्त्रतत्त्ववेत्ता विद्वान् श्रीकृष्णमूर्तिचरणः –

"The Serampore missionaries, as far back as the first half of the nineteenth century, had issued several editions of the Sanskrit translation of the Holy Bible. But these did not have any noticeable impact on the growth of new literature in Sanskrit."[१५] इति।

---

[१४] *Modern Sanskrit Writings. Madras, pp. 5-6.*

[१५] *"Sanskrit" in Modern Indian Literature: An Anthology, vol. 1: Surveys and Poems, p. 356.*

परन्तु चिन्ताहरणचक्रवर्तिना तदीये बङ्गभाषाबद्धे *आधुनिकसंस्कृतसाहित्य*-इत्याख्यस्य ग्रन्थस्य *भाषासाहित्यसंस्कृति* इति प्रबन्धे निगदितं यद् ऊनविंशशतकस्य प्रथमभागे यदा भारतवर्षे विशेषतया कलिकातायां खृष्टीयसम्प्रदायाः *बाइबेल* इति धर्मीयग्रन्थस्यानुवादसंस्करणप्रकाशनाय न्यस्तप्रतीतयो बभूवुस्तदैव येषूखृष्टस्य तच्छिष्याणां वा जीवनवृत्तान्यवलम्ब्य संस्कृतपुराणानां रचनारीत्या प्राच्यैः पाश्चात्यैश्च मौलिकसंस्कृतकाव्यानि प्रणीतानि। तत्र प्रतीच्यभवस्य म्यूरसाहेबस्यावदानं तु वाचामगोचरमिति चिन्ताहरणमतिः। अपि च, प्राच्यपण्डितेन श्रीताराचरणचक्रवर्तिना प्रणीता *ख्रीष्टोपनिषत्* इत्याख्या काचन उपनिषदपि प्रकाशिता विंशशतके इति तथ्यं तेनैवोपर्युक्ते प्रबन्धे प्रदत्तम्।

भारतवर्षे संस्कृतखृष्टीयसाहित्यस्य प्रथमसमीक्षकेण श्रीमता सत्यव्रतशास्त्रिणापि काव्यानामेतेषां महत्त्वं स्वीकृत्योक्तं यत्–

"...there has grown in Sanskrit a considerable corpus of Christian literature both in original and in translation. The literature, though composed primarily to reach the Sanskrit-knowing intelligentsia to motivate it to Christianity, has a lot to commend itself even as work of art and consequently deserves wide notice not only in India but also beyond its shores."[१६] इति।

यद्वा भवतु नाम समीक्षकाणां दृष्टिः, मन्मते तु प्राच्यैः प्रतीच्यैश्च पण्डितैः संस्कृतेन प्रणीतस्य खृष्टीयवाङ्मयस्याध्ययनं तु नितरामेवापेक्षितम्। काव्यानामुत्कर्षतास्ति न वेति विचारार्थमपि तेषां समीक्षात्यावश्यिकीत्यत्र मन्ये नास्ति कस्यचिदपि विमतिरित्यलमति पल्लवितेनेति शिवम्।

परिशीलिता ग्रन्थानुक्रमणिका

- Amaladass, Anand, and Richard Fox Young. *The Indian Christiad: A Concise Anthology of Didactic and Devotional Literature in Early Church Sanskrit*. Anand, Gujarat Sahitya Prakash, 1995.
- Dhavamony, Mariasusai. "The Lord's Prayer in the Sanskrit Bible." *Gregorianum*, vol. 68, 1987, pp. 639-670.
- Kishnamoorthy, K. "Sanskrit." *Modern Indian Literature: An Anthology*, vol. 1: *Surveys and Poems*, New Delhi, Sahitya Akademi, 1992.
- Mill, William Hodge. *श्रीखृष्टसंगीता* (*येषूत्पत्तिपर्व, पुत्राभिषेकपर्व, सत्पालकचरित्रपर्व, मोक्तृमाहात्म्यपर्व*), Bishop's College, Calcutta, 1831-1838.

[१६] *Shastri, Satya Vrat. Modern Christian Literature in Sanskrit, pp. 5.323.*

- Muir, John. *पापमोचनीययथार्थोपायप्रदर्शनम्– The Inefficacy of the Ganges to Wash Away Sin, with a Statement of the True atonement, etc.* Calcutta, Baptist Mission Press, 1840.
- *मतपरीक्षा–A Sketch of the Argument for Christianity and against Hinduism.* Calcutta, Bishop's College Press, 1839 (1st Ed.).
- *शर्म्मपद्धतिः– The Way of True Happiness: A Sketch of the True Theory of Human Life.* Richard Watts, London, 1841.
- *श्रीपौलचरित्रम्–A Short Life of the Apostle Paul, with a Summary of Christian Doctrine, as Unfolded in His Epistles.* Calcutta, Encyclopedia Press, 1848.
- *श्रीयेषूखृष्टमाहात्म्यम्– The Glory of Jesus Christ. A Brief Account of Our Lord's Life and Doctrines.* Calcutta, Ostell and Lepage, 1848.
- Raghavan, V. *Modern Sanskrit Writings*. Madras: The Adyar Library and Research Centre, 1956.
- Shastri, Satya Vrat. "Modern Christian Literature in Sanskrit." *Devavāṇī-suvāsaḥ* (Rama Kant Felicitation Volume). New Delhi, Devavani Parishad, 1991, pp. 5.313 – 5.325.
- Young, Richard Fox. *Resistant Hinduism: Sanskrit Sources on Anti-Christian Apologetics in Early Nineteenth-Century India.* Vienna, Indological Institute, University of Vienna, 1981.

~~~~~~~~~~~
~~~~~~~~~~~